

فصلنامه علمی - پژوهشی «تحقیقات علوم قرآن و حدیث» دانشگاه الزهراء(س)  
سال پانزدهم، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۷، پیاپی ۳۸، صص ۱-۳۴

## بررسی تطبیقی سیر تطور اربعین نویسی در فریقین

فرهاد احمدی آشتیانی<sup>۱</sup>

محمدهادی امین ناجی<sup>۲</sup>

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۱/۲۷

### چکیده

برخورداری از پاداش های حفظ چهل حدیث برای امت، که در احادیث نبوی به آن اشاره شده است، موجب شده تا در میان سبک های نگارش کتاب های حدیثی، سبکی با نام اربعین نویسی شکل گیرد. این سبک در میان شیعیان و اهل سنت، از نخستین اربعین های نگارش یافته در قرن دوم هجری تا اربعین های تألیف یافته در عصر حاضر، در دو مسیر متفاوت سیر تطور خود را پشت سر گذاشته است. سبک اربعین نویسی را می توان شامل دو گونه اربعین نویسی موضوعی و اربعین نویسی سندی دانست. پژوهش حاضر با بررسی تأثیرات متقابل میان محدثان شیعه و اهل سنت در

<sup>۱</sup>. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه تهران (نویسنده مسئول)

farhadahmadi@ut.ac.ir

vhelli@gmail.com

<sup>۲</sup>. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه پیام نور

دوره‌های فراز و فرود سبک اربعین‌نویسی تا رسیدن به جایگاه یک سبک حدیث‌نگاری تکامل یافته، نشان می‌دهد محدثان اهل سنت آغازگر اربعین‌نویسی هستند و پیش از شیعیان، دو گونه اربعین‌نویسی موضوعی و سندی را به تکامل رساندند. این سبک در میان شیعیان با تألیف اربعین‌های فضائل‌نگارانه آغاز می‌شود و عمدتاً در گونه اربعین‌نویسی موضوعی ادامه پیدا می‌کند. در دوران متأخر، رونق اربعین‌نویسی در میان اهل سنت کاسته شده، اما این سبک در میان شیعیان تا دوران معاصر مورد توجه مؤلفان قرار گرفته است.

**واژه‌های کلیدی:** سبک‌شناسی حدیث، فضائل‌نگاری، اربعین‌های موضوعی، اربعین‌های سندی، چهل حدیث.

## مقدمه

پیامبر گرامی اسلام (ص) فرمودند: «از افراد امت من هر کس که چهل حدیث از آنچه مردم در کار دینشان نیازمند به آن هستند، حفظ کند خداوند در روز قیامت او را فقیهی دانشمند برانگیزد»<sup>۱</sup> (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۵۴۱). این حدیث شریف نبوی علاوه بر آن که باعث شده تا مسلمانان بسیاری در طول قرون متمادی، جمع‌آوری و صیانت از احادیث را وجهه همت خود قرار دهند و در این راستا کوشش‌های فراوان کنند، موجب شده تا در میان سبک‌های نگارش و تدوین کتاب‌های حدیثی سبکی با نام اربعین‌نویسی یا چهل حدیث‌نگاری شکل گیرد. این سبک، از جمله سبک‌هایی است که هم در میان اهل سنت و هم در بین شیعیان آثار متعددی را به خود اختصاص داده است و از قرن دوم هجری تا عصر حاضر مورد توجه مؤلفین و حدیث‌نگاران قرار گرفته است.

۱. قال رسول الله (ص): «مَنْ حَفِظَ مِنْ أُمَّتِي أَرْبَعِينَ حَدِيثًا مِمَّا يَحْتَاجُونَ إِلَيْهِ مِنْ أَمْرِ دِينِهِمْ بَعَثَهُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَقِيهًا عَالِمًا» (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۵۴۱).

سبک اربعین نویسی مانند دیگر سبک‌های تدوین کتاب‌های حدیثی، مراحل گوناگونی را در شکل‌گیری و رسیدن به کمال خود طی کرده است. این سبک در میان شیعیان و اهل سنت، در دو مسیر متفاوت سیر تطور خود را پشت سر گذاشته است. البته باید توجه داشت که سبک‌های اربعین نویسی شیعی و سنی در دوره‌های فراز و فرود خود تا رسیدن به جایگاه یک سبک حدیث نگاری تکامل یافته، تأثیراتی از هم پذیرفته‌اند. در پژوهش‌های صورت گرفته پیرامون سبک اربعین نویسی، مطالعه جداگانه و مستقل سیر تطور این سبک در هر یک از فریقین و بررسی تأثیرات متقابل بین آن دو مورد توجه قرار نگرفته است.

پژوهش حاضر در رویکردی نوین، با بررسی تطبیقی سیر تطور اربعین نویسی در بیش از دویست و پنجاه اربعین نگارش یافته در میان شیعیان و اهل سنت، این پرسش را در کانون توجه خود قرار داده است که اربعین نویسی در هر کدام از فریقین تا رسیدن به جایگاه یک سبک مستقل و شناخته شده چه مسیری را پیموده و هر کدام از فریقین در دوره شکل‌گیری این سبک چه تأثیراتی از هم پذیرفته‌اند؟ این پژوهش همچنین به تقسیم‌بندی سبک اربعین نویسی به دو گونه موضوعی و سندی و تقسیمات فرعی تر آن که لازمه رویکرد تطبیقی آن است، دست زده است.

کتاب‌های فهرست نویسی در میان شیعیان و اهل سنت، تنها به ارائه فهرستی از اسامی اربعین‌های نگارش یافته، که در پاره‌ای موارد با توضیحات بسیار مختصری همراه است، بسنده کرده‌اند که طبعاً بر اساس آن امکان دست یافتن به سیر تطور اربعین نویسی مقدور نمی‌باشد. از همین رو در این پژوهش علاوه بر جمع‌آوری منابع و تحلیل اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای، نسخه‌های خطی و اربعین‌های چاپ شده به صورت میدانی مورد بررسی قرار گرفته است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

## ۱. دوره‌های تطور اربعین نویسی

بررسی ویژگی‌های سبک‌شناختی کتاب‌های اربعین تألیف یافته در میان محدثان شیعه و اهل سنت نشان می‌دهد که می‌توان سیر تطور این سبک را در چهار دوره مورد مطالعه قرار داد؛ در ابتدای دوره اول که قرن‌های دوم تا ششم هجری را شامل می‌شود، اربعین نویسی

آغاز گردیده و در انتهای آن کتاب‌های متعددی در هر دو فرقه در این قالب به‌عنوان یک سبک حدیثی تألیف یافته است.

در دوره دوم اربعین‌نویسی، که قرن‌های هفتم تا نهم را شامل می‌شود، این سبک از لحاظ تعدد آثار و ویژگی‌های سبک‌شناختی در میان اهل سنت به تکامل می‌رسد. در دوره سوم یعنی قرن‌های دهم تا سیزدهم، شاهد تکامل یافتن اربعین‌نویسی در میان محدثان شیعه هستیم و آخرین دوره به وضعیت این سبک در قرن چهاردهم و ابتدای قرن پانزدهم می‌پردازد.

### ۱-۱. دوره اول؛ آغاز سبک اربعین‌نویسی

#### ۱-۱-۱. قرن دوم هجری؛ نقطه آغاز

نخستین کتاب‌های اربعین توسط محدثان اهل سنت تألیف گردیده است. کهن‌ترین اربعین‌هایی که امروزه نامی از آن‌ها در کتاب‌های فهرست به چشم می‌خورد، اربعین عبدالله بن مبارک مروزی (م ۱۸۱ق) (نووی، ۱۴۰۶، ص ۱۴؛ حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۱، ص ۵۷) و اربعین جمال الوعاط تاج الفقهاء (م ۱۸۱ق) (جبوری، ۱۹۷۳، ص ۱۸۱) است. بر پایه اطلاعات موجود نخستین کتاب‌های اربعین در میان شیعیان با فاصله زمانی نزدیک به سه قرن به دست شیخ ابو محمد عبدالرحمن بن احمد نیشابوری خزاعی (م ۴۶۷ق) جد ابو الفتح رازی با نام «الاربعین عن الاربعین فی فضائل علی امیر المؤمنین (ع)» در قرن پنجم نگاشته شد (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۴۳۲؛ رازی، ۱۴۰۴، ص ۱۵۷).

این موضوع اولاً نشان دهنده توجه محدثان از دیرباز به نگارش احادیث به صورت کتاب‌های اربعین است و ثانیاً نمایان‌گر آن است که سنیان در نگارش اربعین با سابقه‌تر از شیعیان هستند. سبک اربعین‌نویسی را باید از جمله سبک‌های کهن نگارش حدیث به حساب آورد. نخستین اربعین‌ها پیش از تدوین صحیحین و سنن اربعه در قرن سوم هجری و هم‌زمان با تألیف مصنفات حدیثی مانند موطا مالک بن انس (م ۱۷۹ق) نگاشته شده‌اند.

### ۱-۲. قرن سوم هجری؛ شکل‌گیری گونه‌های اربعین نویسی

کتاب‌های اربعین را می‌توان به دو گونه عمده «اربعین‌های سندی» و «اربعین‌های موضوعی» طبقه‌بندی کرد. اربعین‌های سندی، اربعین‌هایی هستند که احادیث آن‌ها دارای ویژگی‌های خاص مشترکی در سلسله سند، طریق روایی و یا در سایر ویژگی‌های روش تحمل خود باشند. بلدانیه‌ها، متباینه‌ها و اربعین‌های عالی‌السند مانند عشاریات‌الاسناد از انواع اربعین‌های سندی محسوب می‌شوند. اربعین‌های موضوعی، اربعین‌هایی هستند که مؤلف صرف نظر از ویژگی‌های خاص سند احادیث، به موضوع احادیث توجه نشان داده است.

این دو گونه در طول دوران تطور اربعین‌نویسی شانه به شانه هم پیش رفته‌اند و نمونه‌های متعددی در هر دو گونه اربعین‌نویسی از قرن دوم هجری تا روزگار معاصر تألیف گشته است. اربعین‌های موضوعی خود به دو دسته قابل تقسیم هستند؛ دسته اول اربعین‌های موضوعی جامع که در آن مؤلف می‌کوشد تا احادیث اربعین خود را به نحوی گرد آورد که شامل اکثر موضوعات دینی در حوزه‌های اعتقادات، اخلاق و فقه و یا اکثر موضوعات یکی از این حوزه‌ها باشد و دسته دوم اربعین‌های تک موضوعی که در آن تمام احادیث کتاب معطوف به یک موضوع واحد است.

در قرن سوم هجری و هم‌زمان با تدوین جوامع روایی اهل سنت که در آن‌ها روایات به صورت موضوعی تبویب شده‌اند، در میان کتاب‌های اربعین نیز شاهد شکل‌گیری «اربعین‌های موضوعی» هستیم. اربعین‌های ابن طولون دمشقی (م ۲۸۰ق) در قرن سوم، کهن‌ترین اربعین‌های موضوعی نگارش یافته اهل سنت و جهان اسلام به حساب می‌آیند. وی دو اربعین تک موضوعی تألیف کرده است؛ اربعین اول درباره تحصیل علم و اربعین دوم درباره فضیلت قرآن. (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۱، ص ۵۴)

در قرن سوم هجری، اربعین نگاشته شده توسط محمد بن اسلم طوسی (م ۲۴۲ق) (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۱، ص ۵۸) را می‌توان کهن‌ترین اربعین در گونه سندی دانست. عنوان این کتاب یعنی «اربعین عن المشایخ الاربعین عن الاربعین صحابیا و

صحابیه» حاکی از آن است که مؤلف صرف نظر از همبستگی موضوع احادیث کتاب، احادیثی را به واسطه چهل شیخ از چهل صحابی گردآورده است.

### ۱-۱-۳. قرن چهارم هجری؛ گسترش دایره موضوعات در گونه اربعین‌نویسی

#### موضوعی

اربعین‌های متعدد تألیف یافته توسط محدثان اهل سنت در قرن چهارم هجری نشان دهنده رونق یافتن این سبک نگارش کتب حدیثی در میان محدثان اهل سنت در این قرن است. در این قرن شاهد تألیف اربعین‌هایی در گونه موضوعی هستیم که مؤلف به گردآوری احادیث در یک موضوع خاص پرداخته است. بلکه کوشیده تا با گردآوری احادیث در موضوعات مختلف یکی از حوزه‌های دینی تصویری از مجموعه معارف دینی در آن حوزه ارائه دهد.

در میان اربعین‌های قرن چهارم، حوزه‌های اصول اعتقادات، اخلاق، فقه و سیره پیامبر اکرم (ص) مورد توجه مؤلفین قرار گرفته است. اربعین‌های نسوی (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۱، ص ۵۵)، آجری (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۱، ص ۵۲)، دارقطنی (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۱، ص ۵۵) و ابن مقرئ (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۱، ص ۵۸) به این موضوعات پرداخته‌اند. در حقیقت اربعین‌های موضوعی تألیف یافته در این قرن، نمایان‌گر سیر گذار و تکامل گونه اربعین‌نویسی موضوعی از اربعین‌های تک موضوعی به سوی اربعین‌های موضوعی جامع است.

اربعین شاخصی که در این قرن نگارش یافته، اربعین آجری است. اگرچه این اربعین هم مانند دیگر اربعین‌های تألیف شده در این قرن در موضوعات اصول عقائد، اخلاق و احکام فقهی تألیف شده اما مؤلف بعد از نقل هر یک از چهل حدیث به شرح آن می‌پردازد و مراد هر حدیث را با احادیث هم‌مضمون دیگری که در ذیل آن‌ها درج کرده، تبیین می‌کند. این ویژگی این اربعین را در میان سایر اربعین‌های این قرن متمایز می‌کند. شیوه‌ای که آجری در شرح احادیث اربعین خود به کار برده است در قرون بعدی از سوی دیگر مؤلفین

نیز به کار برده شده است، مانند اربعین‌های امام غزالی و احمد الرفاعی در قرن ششم هجری.

### ۱-۱-۴. تطور اربعین‌نویسی در قرن پنجم

در قرن پنجم هجری، اربعین‌نگاری در میان شیعیان در قالب نگارش فضائل امیرالمؤمنین(ع) آغاز می‌گردد. کهن‌ترین اربعین‌شیعی با عنوان «الأربعین عن الأربعین فی فضائل أمير المؤمنين(ع)» در این قرن تألیف گردیده است. (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۴۳۲) در بین تمام اربعین‌های موضوعی تألیف شده در بین شیعیان، پرداختن به فضائل امام علی(ع) بیشترین تعداد از کتاب‌ها را به خود اختصاص داده است. (احمدی، ۱۳۹۵، ص ۱۰۴) اما بررسی اربعین‌های نگارش یافته در میان اهل سنت نشان می‌دهد که فضائل‌نگاری در میان اربعین‌های اهل سنت رواج چندانی ندارد.

کتاب «الأربعین فی فضائل العباس» تألیف ابوالقاسم حمزه ابن یوسف سهمی(م ۴۲۷ق) (حاجی خلیفه، ۵۷: ۱۴۰۲، ص ۱) و «الأربعین فی مناقب امهات المؤمنین» تألیف ابن عساکر در قرن هفتم از جمله معدود اربعین‌های اهل سنت است که به فضائل‌نگاری پرداخته‌اند. اما نکته قابل توجه آنکه بر اساس تاریخ وفات مؤلفین، کتاب «الأربعین فی فضائل العباس» را باید بر کتاب اربعین ابومحمد عبدالرحمن نیشابوری خزاعی(م ۴۶۷ق) مقدم دانست. بنابراین در تألیف گونه اربعین‌های فضائل‌نگارانه نیز محدثان اهل سنت پیشگام محسوب می‌شوند.

در قرن پنجم با گسترش جریان تصوف در جهان اسلام، حوزه اربعین‌نویسی هم تحت تأثیر این جریان قرار گرفت و اربعین‌هایی با محوریت تصوف در میان اهل سنت تألیف گشت. «الأربعین فی التصوف» تألیف محمد بن حسین سلمی(م ۴۱۲ق) (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۱، ص ۵۳) پیرامون مقامات و مراتب صوفیه و صفات مذموم و محبوب از دیدگاه صوفیه، «الأربعین فی شیوخ الصوفیه» تألیف احمد بن محمد مالینی(م ۴۱۲ق) (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۱، ص ۵۳)، «الأربعین علی مذهب المحققین من الصوفیه» تألیف ابونعیم اصفهانی(م ۴۳۰ق) (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۱، ص ۵۳) که نشانگر سیر مراحل طی است که یک صوفی باید طی

کند و «الاربعین فی ذکر طبقات مشایخ الصوفیه و زهاد الطریقه» تألیف احمد بن عبدالملک موذن نیشابوری (۳۸۸-۴۷۰ق) (کحاله، بی تا، ج ۱، ص ۱۵۷)، همگی اربعین‌هایی هستند که در موضوع تصوف تألیف شده‌اند.

در بین اربعین‌های موضوعی نگارش یافته در میان اهل سنت در این قرن می‌توان به «الاربعین فی الزهد و الرقائق و الترغیب فی اعمال البر» تألیف عبدالکریم بن هوازن نیشابوری قشیری (م ۴۶۵ق) (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۵۸، ص ۱) و «الاربعین فی دلائل التوحید» تألیف ابواسماعیل هروی (۳۹۶-۴۸۱ق) (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۵۶، ص ۱) اشاره کرد. اربعین اخیر از کهن‌ترین اربعین‌هایی است که در حوزه کلام تألیف شده است. از اربعین‌های سندی تألیف شده در قرن پنجم می‌توان به اربعین ابومحمد جرجانی (م ۴۸۲ق) که کتاب را از احادیث احمد بن منصور مغربی در صحیحین جمع‌آوری نموده (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۱، ص ۵۵) و اربعین طبسی (م ۴۴۳ق) که روایات آن از روایات صحیحین بصورت مسلسل استخراج شده است (الالبانی، ۱۳۹۰، ص ۳۴۱)، اشاره کرد. استخراج احادیث اربعین از کتاب‌های معتبر حدیثی شیوه‌ای از اربعین‌نگاری است که در میان اهل سنت به دلیل تقدم زمانی تألیف جوامع حدیثی پیش از شیعیان شکل گرفته است. شیعیان نیز در قرون بعد با اقتباس از این شیوه به تألیف اربعین‌هایی دست زده‌اند که در این زمینه می‌توان به اربعین علامه شیخ ابراهیم بن سلیمان القطیفی (م ۹۴۵ق) (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۴۱۰) اشاره کرد که بسیاری از احادیث اربعین خود را از امالی شیخ طوسی نقل می‌کند.

### ۱-۱-۵. قرن ششم؛ رونق نسبی اربعین‌نویسی در فریقین

در قرن ششم اربعین‌نگاری در بین هر دو فرقه رونق بیشتری می‌یابد و کتاب‌های اربعین متعددی در گونه‌های مختلف به تألیف می‌رسد. در این قرن در میان شیعیان بیشترین اربعین‌ها پیرامون فضائل امام علی (ع) نگارش یافته است، مانند اربعین ابی‌الفوارس تألیف ابوعبدالله محمد ابوالفوارس رازی (م قرن ۶) (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۴۲۷) و اربعین شیخ منتجب‌الدین (۵۰۴-۵۸۵ق) (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۴۳۳) و کتاب «الاربعین فی فضائل



از میرالمؤمنین(ع) «نگاشسته خوارزمی (م ۵۳۸ق). (رازی، ۱۳۶۶: ۳۵۶) اربعین ابن شهر آشوب (م ۵۸۸ق) را هم که به مناقب حضرت زهراء سلام الله عليها می پردازد، می توان از جمله اربعین های فضائل نگارانه دانست.

در میان اهل سنت نیز اربعین های موضوعی مانند «الاربعون فی الحث علی الجهاد» تألیف ابن عساکر (۴۹۹-۵۷۱ق) (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۱، ص ۵۴) و کتاب های «الاربعون فی العبادات» و «الاربعون فی الحشر» تألیف یوسف بن عبدالله اندلسی (م ۵۷۵ق) (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۵۴، ص ۳) در قرن ششم تألیف شده است.

اما آنچه در میان اربعین های سنی قرن شش جالب توجه است، شکل گیری اربعین های موضوعی است که شرح مبسوط احادیث کتاب تو سط مؤلف به همراه استناد جستن به آیات و روایات هم مضمون احادیث کتاب برای تبیین بیشتر مقاصد کتاب، باعث شده تا این اربعین ها از کتابی که تنها شامل چهل حدیث انتخاب شده تو سط مؤلف خود باشد به کتاب های جامعی در زمینه های اعتقادی و اخلاقی تبدیل شوند که غنی از مطالب دینی هستند. کتاب های اربعین فی اصول الدین تألیف غزالی (م ۵۰۵ق) که اصول و فروع دین اسلام، و اوصاف حسنه و اخلاق نکوهیده را به طور کامل و با استناد به آیات و روایات بیان می کند و اربعین رفاعی تألیف احمد رفاعی (م ۵۷۸ق) در حوزه اخلاق از جمله این اربعین ها هستند.

این ویژگی در بین اربعین های شیعی قرن ششم به چشم نمی خورد. تنها کتاب «سلسله الابریر بالسنند العزیز» تألیف ابو محمد حسن بن علی بن ایطالب بلخی (م ۵۳۲ق) و کتاب «الأربعون الحدیث و شرحها» تألیف بهلولی الیمانی (م ۵۵۶ق) در پاره ای موارد شروح مختصری ارائه کرده اند. این مسأله نشان می دهد در سیر تطور اربعین نویسی، اضافه کردن شروح مبسوط به احادیث در میان اربعین های سنی پیش از اربعین های شیعی مسیر تکامل خود را طی می کند.

تألیف اربعین هایی با ویژگی های سندی در قرن ششم در هر دو فرقه دیده می شود. در بین اربعین های شیعی، اربعین شیخ منتجب الدین و بهلولی یمانی دارای ویژگی های سندی هستند. اما در بین محدثان اهل سنت قرن ششم هجری، اربعین هایی شکل گرفت که مؤلف

برای تحمل حدیث از مشایخ حدیث و در نتیجه روایت سند با سند عالی رنج سفر را بر خود هموار می‌کرد. به این ترتیب شیوه‌ای نوین در سبک اربعین‌نویسی با نام اربعین‌های بلدانیه به وجود آمد.

کهن‌ترین اربعین بلدانیه مشهور اربعین بلدانیه شیخ احمد بن محمد سلفی اصفهانی (د ۵۷۶ق) (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۱، ص ۵۴) است. وی در این کتاب چهل حدیث از چهل شیخ در چهل شهر گردآورده است. او با سفرهای بسیار جهت گردآوردن این چهل حدیث با اسناد عالی اقدام کرده است.

این سنت بعد از سلفی اصفهانی توسط ابن‌عساکر و شیخ ابوالعباس احمد بن الظاهری الحلبی (م ۶۹۶ق) (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۱، ص ۵۵) ادامه پیدا کرد. اربعین‌های بلدانیه ابویعقوب صوفی شیرازی مفید (م ۵۸۵ق) (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۳، ص ۵۳) و شمس‌الدین محمد بن عثمان ذهبی (م ۷۴۸ق) (فواد، ۱۹۵۴، ج ۱، ص ۵۶) نیز از جمله اربعین‌هایی هستند که در این گونه اربعین‌نویسی قرار می‌گیرند.

کتاب *الاربعین فی فضائل العباس* نیز که در قرن پنجم توسط حمزه بن یوسف سهمی تألیف شد در زمره اربعین‌های بلدانیه قرار می‌گیرد. البته این اربعین دارای یک ویژگی است که آن را از سایر اربعین‌های بلدانیه متمایز می‌کند و آن ویژگی وحدت موضوع در احادیث آن است که به فضائل عباس بن عبدالمطلب اختصاص داده شده است. در میان شیعیان اربعین‌های بلدانیه به چشم نمی‌خورد. به طور کلی گونه‌سندی اربعین‌نویسی هیچ‌گاه در میان شیعیان به اندازه اهل سنت متداول نگشت و اربعین‌نویسان شیعه در این حوزه تحت تأثیر سنیان قرار نگرفتند. آنچه در اربعین‌های شیعی به چشم می‌خورد تطور اربعین‌نویسی در حوزه موضوعی است که در سطور آتی به آن پرداخته خواهد شد.

## ۱-۲. دوره دوم؛ تکامل اربعین‌نویسی سنی

### ۱-۲-۱. قرن هفتم؛ بلوغ اربعین‌نویسی اهل سنت

در قرن هفتم هجری در میان اهل سنت اربعین‌های گوناگونی در موضوعات مختلف اجتماعی، اخلاقی، فقهی و کلامی تألیف گشته است. اربعین‌های تألیف شده در این قرن

در میان اهل سنت از لحاظ فراوانی، تنوع در گونه‌های نگارش و گستره موضوعاتی که شامل می‌شوند، بسیار قابل توجه هستند و نسبت به قرن ششم جهشی را نشان می‌دهند.

در گونه اربعین‌های موضوعی، اربعین‌های تک موضوعی گوناگونی در حوزه‌های اعتقادی، اخلاق و آداب و فضائل‌نگاری توسط محدثین سنی قرن هفتم تألیف گشته است. از اربعین‌های موضوعی نگارش یافته در این قرن می‌توان به «الاربعین فی اذکار المساء و الصباح» تألیف ابن بطال یمنی (م ۶۳۰ق) (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۵۳، ص ۱)، «الاربعون حدیثا فی فضل العلم» تألیف عبدالعظیم منذری (۵۸۱ - ۶۵۶ق) (الجبوری، ۱۹۷۳، ص ۱۸۰) و «الاربعین فی الجهاد و المجاهدین» نوشته ابوالفرج محمد مقرئ (۵۱۷-۶۱۸ق) اشاره کرد.

در گونه مناقب‌نگاری کتاب‌های «الاربعون حدیثا فی الفضائل و المناقب» تألیف اسعدبن ابراهیم حلّی (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۴۱۱) که شامل احادیث در منقبت اهل بیت (ع) است و کتاب «الاربعین فی مناقب امهات المؤمنین» که توسط ابن عساکر (۵۵۵-۶۲۰ق) گرد آمده است، حائز اهمیت هستند.

در میان اربعین‌های فقهی «الاربعین المنذریه فی الاحکام» تألیف عبدالعظیم منذری (۵۸۱-۶۵۶ق) و «الاربعین المختاره فی فضل الحج والزیاره» نگاشته جمال‌الدین اندلسی (م ۶۶۳ق) (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۱، ص ۵۸) به چشم می‌خورد.

از اربعین‌های شاخص تک موضوعی تألیف شده در این قرن کتاب «الاربعین فی اصول الدین» امام فخررازی (م ۶۶۰ق) است که مؤلف در آن به مسائل عقلی و نقلی پرداخته و چهل مبحث فلسفی و دینی را شرح داده است. از ویژگی‌های خاص این اربعین آن است که بخش‌های این اربعین بر اساس احادیث قرار نگرفته و مؤلف به طرح چهل مسأله کلامی پرداخته است. از این رو این اربعین را می‌توان نخستین اربعینی دانست که ساختاری فراتر از یک کتاب حدیثی به خود می‌گیرد.

تألیف این کتاب را می‌توان نقطه آغازی برای گسترش سبک اربعین‌نویسی در حوزه‌های دیگر علوم دانست. بر این اساس می‌توان گفت سرایت سبک اربعین‌نویسی به حوزه‌های دیگر علوم از اربعین‌های سنی آغاز شده است.

در میان شیعیان نخستین اثری که می‌توان آن را شروع جریان نگارش اربعین‌های غیر حدیثی دانست در قرن یازدهم تألیف گشته است؛ مولی محمد طاهربن محمد حسین الشیرازی النجفی القمی (م ۱۰۹۸ق) (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۴۳۴) در کتاب *الاربعون دلیلا لامامة امیر المؤمنین و الائمة المعصومین*، احادیثی را از منابع اهل سنت برای اثبات امامت امیرالمؤمنین (ع) ذکر می‌کند و بعد از آن با مطرح کردن چهل دلیل به اثبات امامت امیرالمؤمنین (ع) می‌پردازد.

در قرن سیزدهم نیز کتاب *الاربعونیات* تألیف شیخ حبیب الله حکیم باشی مشهدی معروف به ترشیزی (م ۱۲۷۲ق) که شامل اخبار، تواریخ و سایر قضایای مختلف که در آن‌ها به عدد «چهل» اشاره شده در میان احادیث و کلام حکما و عرفا است (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۴۳۶)، نمونه‌ای از این اربعین‌ها به شمار می‌رود.

شاخص‌ترین اربعین در میان اهل سنت یعنی کتاب *الأربعین النوویة من الأحادیث الصحیحة النبویة* تألیف امام یحیی بن شرف النووی الشافعی (۶۳۱-۶۷۶ق) نیز از مولفات این قرن است. در میان اربعین‌های اهل سنت هیچ اربعین دیگری به جایگاه ممتاز این اثر نزدیک نشده و مورد توجه مؤلفان و محدثان و شارحان بعد از خود قرار نگرفته است.

در گونه اربعین‌های سندی نیز اربعین‌های متعددی توسط محدثان اهل سنت در این قرن به رشته تحریر در آمده است. از جمله می‌توان به *الاربعون السباعیة* تألیف ابوالربیع سلیمان بن موسی الکلاعی الاندلسی المالکی (م ۶۳۴ق) (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۳، ص ۵۳) اشاره کرد که از جمله اربعین‌های با احادیث عالی‌السند است. تمام احادیث این کتاب به واسطه هفت راوی به پیامبر اکرم (ص) می‌رسد.

اربعین الرهاوی تألیف عبدالقادر الرهاوی الحنبلی (م ۶۱۲ق) (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۱، ص ۵۶) که در آن چهل حدیث را که در سند آنها هیچ راوی تکراری نباشد و در چهل شهر مختلف استماع کرده باشد، گرد آورده و *الاربعین المرتبة علی طبقات الاربعین* تألیف امام شرف‌الدین ابی‌الحسن المقدسی الإسکندرانی المالکی (۵۴۴-۶۱۱ق) که در آن مشایخ حدیث قبل از خود را به ده طبقه که در هر طبقه چهار نفر از بزرگان حدیث هستند تقسیم کرده، نیز از جمله این گونه اربعین‌نویسی است.

شاخص‌ترین اربعین‌سنندی نیز در این قرن با نام «الاربعین حدیثاً عن اربعین شیخاً من اربعین قبیله فی اربعین بابا من العلم من اربعین بین مسند و مصنف عن اربعین من التابعین بأربعین اسماً من اربعین قبیله، عن اربعین من الصحابه باربعین اسماً من اربعین قبیله» توسط ابوالقاسم محمد بن عبدالواحد غافقی (۵۴۹ - ۶۱۹ق) (احمدزاده، ۱۳۷۷، ص ۵۹) تألیف گشته است.

این مشخصه‌ها باعث شده تا بتوان قرن هفتم هجری را قرنی دانست که در آن اربعین‌نویسی در میان اهل سنت به یک سبک کاملاً شکل یافته تبدیل گردیده است. قرن هفتم هجری دوران طلایی اربعین‌نویسی در میان اهل سنت است.

اما در میان محدثان شیعه در سده هفتم آثار قابل توجهی در حوزه اربعین‌نگاری به چشم نمی‌خورد. در میان اربعین‌های شیعی این قرن به غیر از اربعین‌هایی که در فضائل اهل بیت (ع) نگاشته شده‌اند مانند اربعین شیخ جمال‌الدین یوسف شامی عاملی (مقرن ۷ق)، اربعین أسعد بن ابراهیم شیبانی اربلی (م ۱۳۶ش) و اربعین عماد‌الدین طبری، صاحب کتاب کامل بهایی که مشابه اربعین‌های تألیف یافته توسط محدثان شیعی قرون گذشته است، کتاب *الاربعون حدیثاً فی حقوق الاخوان* تألیف ابن زهره (م ۶۳۹ق) به چشم می‌خورد که از اربعین‌های نگارش یافته در حوزه اخلاق درباره حقوق و تکالیف مسلمانان و مؤمنان نسبت به همدیگر است. ابن زهره در این اثر تنها به جمع‌آوری احادیث بسنده کرده است و به شرح و توضیح آن‌ها نپرداخته است. (رک: استادی، ۱۳۷۳، ص ۱۲۶)

### ۱-۲-۲. قرن هشتم؛ تثبیت سبک اربعین‌نویسی در اهل سنت

در میان اربعین‌های نگارش یافته در میان اهل سنت در قرن هشتم هجری، از جهت محتوای اثر، گونه‌های تدوین و مؤلفه‌های سبک اربعین‌نویسی نوآوری و تکاملی به چشم نمی‌خورد و آثار تألیف یافته در این قرن در امتداد اربعین‌های قرن هفتم و در جهت تثبیت مؤلفه‌های شکل گرفته در آن قرن هستند.

در حوزه اربعین‌های موضوعی اربعین اقسرائی (م بعد از ۷۷۶ق) در موضوع تصوف (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۱، ص ۵۸) و اربعین محب‌الدین احمد طبری (م ۷۹۴ق) در

موضوع حج (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۱، ص ۵۵) تألیف شده است. موضوعاتی که در سده‌های پیش از آن مورد توجه اربعین‌نویسان قرار گرفته بودند.

در اربعین‌های گونه‌سندی هم کتاب «اربعون حدیثاً تساعیه الاسناد» تألیف ابن دقیق العبد (م ۷۵۲ق) از جمله اربعین‌های عالی‌السنند و شرح الاربعین البلدانیه تألیف شرف‌الدین عبدالله بن محمد الوانی (م ۷۴۹ق) (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۱، ص ۵۵) از جمله اربعین‌های بلدانیه می‌باشند که آثاری مشابه آن‌ها در سده‌های گذشته تألیف گردیده است.

از اربعین‌های مهم سنی این سده می‌توان به «الاربعون فی الروایه عن رب العالمین» تألیف تقی‌الدین محمد مصری (م ۷۵۲ق) (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۳، ص ۵۴) و «الاربعین الالهیه من روایه خیر البریه» تألیف خلیل بن کلید دمشقی (م ۷۶۱ق) که در آن چهل حدیث از احادیث پیغمبر اکرم (ص) انتخاب کرده و بطور نسبتاً مفصل آنها را شرح نموده و در آن حالات و بیوگرافی روات آنها را آورده، اشاره کرد. (صدرایی خوبی، ۱۳۸۱، ج ۶، ص ۴۱۱)

در سده هشتم در سبک اربعین‌نویسی شیعی نیز رونقی مشاهد نمی‌شود. در میان اربعین‌های شیعی قرن هشتم، اربعین شهید اول (۷۳۴-۷۸۶ق) (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۴۳۶) از اربعین‌های حائز اهمیت شیعی به حساب می‌آید. این اربعین شاید نخستین اربعین فقهی شیعی است. اما همان‌طور که گذشت موضوعات فقهی از قرن چهارم در اربعین‌های سنی مانند اربعین نسوی و اربعین آجری به چشم می‌خورد و در قرن پنجم نیز اربعین‌های فقهی در میان اهل سنت نگاشته شده است مانند «الاربعین الصغیر فی اربعین بابا من الاحکام» تألیف ابوبکر أحمد بن حسین بیهقی. (۳۸۴-۴۵۸ق) (کحاله، بی تا، ج ۱، ص ۲۰۶)

اربعین دیلمی، صاحب کتاب «ارشاد القلوب» (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۴۱۴) و «الاربعون الیمنیه فی الاحادیث النبویه» تألیف وداعی (م بعد از ۷۲۰ق) (احمدزاده، ۱۳۷۷، ص ۶۰) جزء دیگر اربعین‌های شیعی تألیف یافته در قرن هشتم هجری هستند.

### ۱-۲-۳. قرن نهم؛ گرایش به گونه اربعین نویسی سندی در میان اهل سنت

قرن نهم هجری شروع کاسته شدن از رونق اربعین نویسی در میان اهل سنت است. مهجور شدن سبک اربعین نویسی در میان اهل سنت از گونه موضوعی آن در این قرن آغاز شده تا سرانجام در قرن یازدهم این سبک به یک سبک متروک در میان سنین تبدیل می شود. در قرن نهم در میان گونه موضوعی اربعین ها هیچ حرکت نویی مشاهده نمی شود. همچنان که اربعین های جامع تک موضوعی با شروح مبسوط مانند اربعین نووی در قرن هفتم نیز به چشم نمی خورد. اما گونه سندی اربعین نویسی اهل سنت در این قرن همچنان مورد توجه محدثان قرار داشته است و اربعین های سندی متعددی با ویژگی های متفاوت توسط مؤلفین سنی در این قرن تألیف گشته اند. اربعین هایی را که توسط اهل سنت در گونه اربعین نویسی سندی در قرن نهم نگاشته شده، می توان در سه دسته بررسی کرد:

دسته اول اربعین هایی که مؤلفین آن ها گردآوری احادیثی با علو سند را وجهه همت خود قرار داده اند. حافظ ابوالفضل عبدالرحیم بن حسین عراقی (۷۲۵-۸۰۶ق) در کتاب «الاربعین العشاریه» احادیثی را گرد آورده است که سلسله سند آنها از طریق ده واسطه به پیامبر اکرم (ص) متصل شود. ابراهیم بن علی قلقشندی (م ۸۲۱ق) در کتاب «الاربعون من عوالی المرویات» (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۳، ص ۵۵) چهل حدیث عالی السند که در گردآوری آنها وحدت موضوعی رعایت نشده را گرد آورده است.

ابن حجر عسقلانی (۷۷۳-۸۵۲ق) مؤلف پرکار این قرن هم کتاب «عوالی مسلم اربعون حدیثاً منتقاه من صحیح مسلم» را تألیف کرده که در آن چهل حدیث را از کتاب صحیح مسلم بواسطه علو سندشان بر صحیح بخاری انتخاب و شرح داده است.

دسته دوم اربعین های متباینه هستند. در این اربعین ها مؤلف از هر یک از مشایخ حدیث تنها یک حدیث را در اربعین خود ذکر می کند. اربعین تقی الدین ابوالطیب (۷۷۵-۸۳۲ق) از گونه اربعین های متباینه است. (الالبانی، ۱۳۹۰، ص ۱۷۰) کتاب «الامتع بالاربعین المتباینه بشرط السماع» که اربعین دیگری از ابن حجر عسقلانی است هم نمونه دیگری از اربعین های متباینه تألیف شده در این سده است. (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۱، ص ۵۸)

این کتاب در میان اربعین‌های گونه‌سندی حائز اهمیت است زیرا علاوه بر ویژگی فوق، مؤلف کو شیده احادیث با سند عالی را گردآورد. از این رو این اربعین نمونه‌ای برای دسته اول هم محسوب می‌شود.

علاوه بر این مؤلف ویژگی دیگری را هم لحاظ کرده و تنها احادیثی را ذکر کرده که به شیوه سماع که عالی‌ترین شیوه تحمل حدیث است، نقل شده باشد. دسته سوم اربعین‌های بلدانیه هستند که اربعین محمد نبادکانی خراسانی شافعی (م ۸۷۵ق) (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۳، ص ۵۳) نمونه‌ای از این گونه اربعین‌ها در قرن نهم است.

در گونه موضوعی اربعین‌های سنی این سده می‌توان به «الاربعون فی ردع المجرم عن سب المسلم» تألیف ابن حجر عسقلانی (م ۸۵۲ق)، «الاربعون حدیثاً فی الصلاة والتسليم علی النبی الکریم» تألیف شعبان بن محمد قرشی (م ۸۲۸ق) (الجوری، ۱۹۷۳، ص ۱۸۱) و «الاربعون فی الجهاد بدون الاسناد» تألیف احمد بن ابی زرعۀ شافعی (م ۸۲۶ق) (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۳، ص ۵۴) اشاره کرد.

در قرن نهم هجری مانند قرن پیش از آن شاهد رکود در اربعین‌نویسی شیعه هستیم. در میان آثار نگارش یافته در این سده هیچ حرکت و تکاملی در سبک اربعین‌نویسی به چشم نمی‌خورد. در بین اربعین‌های شیعی این قرن می‌توان به «الاربعین فی فضائل امیرالمؤمنین» تألیف عطاءالله حسینی فارسی دشتکی (استادی، ۱۳۷۲: ۱۲۷) و اربعین فاضل مقداد (م ۸۲۶ق) (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۴۲۹) اشاره کرد.

### ۱-۳. دوره سوم؛ تکامل اربعین‌نویسی شیعه

#### ۱-۳-۱. قرن دهم؛ شروع تحرک در اربعین‌نویسی شیعی

در قرن دهم افول اربعین‌نویسی در میان اهل سنت به گونه‌سندی نیز سرایت می‌یابد. در گونه موضوعی شاهد تألیف کتاب‌های تک موضوعی و نوعاً بدون شرح و توضیح از سوی محدثان هستیم و در سوی دیگر رونق تألیف گونه‌های سندی اربعین نیز که در قرن نهم مورد استقبال محدثان قرار داشت، کاسته شد.



در این قرن تنها به واسطه حضور مؤلفین پرکاری مانند سیوطی و شیخ یوسف ارمیونی (م ۹۴۰ق) شاگرد وی، شمار اربعین‌های تألیف یافته در میان اهل سنت نسبت به سده پیشین فزونی یافته است.

در گونه موضوعی می‌توان به کتاب‌های «اربعون حدیثاً فی قواعد الاحکام الشرعیة و فضائل الاعمال والزهد»، «الاربعین فی رفع الیدین فی الدعاء» و «اربعون حدیثاً فی فضل الجهاد» (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۱، ص ۵۶) تألیف سیوطی (م ۹۱۱ق) و «الاربعون السلطانیة فی الاحکام الربانیة» تألیف جلال‌الدین دوانی (م ۹۰۸ق) (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۳، ص ۵۴) اشاره کرد.

اربعین طاشکبری زاده (م ۹۶۳ق) (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۱، ص ۵۶) که در آن احادیث نبوی پیرامون شوخی و مزاح گرد آمده و «الاربعین العذلیة» تألیف شیخ احمد بن حجر هیثمی (م ۹۷۴ق) که در آن مؤلف روایاتی را که به بحث پیرامون عدل و عادل پرداخته‌اند را با ذکر اسانید آورده است (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۱، ص ۵۷) از دیگر اربعین‌های موضوعی این سده محسوب می‌شوند. این کتب نوعاً بدون شرح از جانب مؤلف و یا با شروح بسیار مختصر تألیف گردیده‌اند. در این سده هیچ اربعین موضوعی جامع در میان آثار اهل سنت به چشم نمی‌خورد.

در گونه اربعین‌های سندی هم اربعین «عشاریات الاسناد» قلقشندی (م ۹۶۰) (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۱، ص ۵۷)، کتاب «الاربعین المختارة من حدیث مالک بن انس» تألیف ابن عبدالهادی (۸۴۰ - ۹۰۹ق) (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۳، ص ۵۵) و «الاربعین المتباینه» از سیوطی (م ۹۱۱ق) (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۱، ص ۵۶) به چشم می‌خورد.

اما بر خلاف جریان سنی اربعین‌نویسی که در این سده رو به افول گذارد، اربعین‌نویسی شیعی بعد از چندین سده رکود در قرن دهم با تحریک‌هایی مواجه شد. در این سده علاوه بر افزایش تعداد اربعین‌های نگارش یافته، طلیعه‌های تحول در ویژگی‌های سبک اربعین‌نویسی هم در میان شیعیان دیده می‌شود. در حقیقت قرن دهم آغاز حرکت اربعین‌نویسی شیعی به سمت دوران شکوفایی خود در قرن‌های یازده و دوازده هجری است.

در این سده شاهد تألیف نخستین اربعین‌های شیعی هستیم که در آن‌ها احادیث به زبان فارسی ترجمه شده‌اند. کتاب‌های *چهل حدیث حضرت علی (ع)* (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۵، ص ۱۳۶) و *قانون العداله* (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۴، ص ۷۷) دو اربعینی هستند که توسط حسین بن سیف‌الدین هروی تألیف شده‌اند و از کهن‌ترین اربعین‌های به زبان فارسی محسوب می‌شوند.

مؤلف در این کتاب‌ها علاوه بر ذکر احادیث، ترجمه فارسی آن‌ها را به صورت منظوم آورده است. ترجمه منظوم احادیث از نوآوری‌های شیعیان در این سده است که قبل از آن در میان اربعین‌های اهل سنت نمونه‌ای برای آن نمی‌شناسیم. در کنار تألیف اربعین‌های فارسی زبان، در این قرن ترجمه اربعین‌های متقدم شیعی از زبان عربی به زبان فارسی نیز شروع شد. شیخ ابوالحسن علی بن حسن زواری که اربعین شهید اول را تحت عنوان «چهل حدیث» در سال ۹۳۹ هجری قمری به زبان فارسی برگرداند، (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۵، ص ۳۱۵) آغازگر جریان ترجمه کتاب‌های اربعین در میان شیعیان است.

بخش عمده اربعین‌های موضوعی تألیف یافته در این قرن را اربعین‌های تشکیل می‌دهد که کتاب‌هایی مانند «*الاربعون حدیثا فی الفضائل*» شهید ثانی (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۴۱۶) و اربعین مولی عبدالله تستری (م ۹۹۷ق) (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۴۲۱) از جمله آن است. در کنار اربعین‌های فضائل نگارانه می‌توان به اربعین علامه شیخ ابراهیم بن سلیمان قطیفی (م ۹۴۵ق) (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۴۱۰) در موضوع حفظ زبان و نیکویی سکوت و «*تحفه شاهی*» تألیف پدر شیخ بهایی (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۴۱۴) در موضوعات گوناگون اشاره کرد.

تحول قابل توجهی که در این سده در سبک اربعین‌نویسی شیعی به وقوع پیوست، تألیف نخستین اربعین‌های موضوعی جامع شیعی با عنوان «*الرسالة العلیة فی الاحادیث النبویة*» توسط حسین کاشفی بیهقی سبزواری (م ۹۱۰ق) است. جامعیت موضوعات کتاب، تبویب منسجم و منضبط موضوعی کتاب، شروع مبسوط و ترجمه احادیث به فارسی از جمله ویژگی‌های این کتاب به لحاظ سبک نگارشی است که برای اولین بار در میان اربعین‌های شیعی در کنار هم در یک کتاب ملاحظه می‌شود.

این ویژگی‌ها باعث شده تا این اثر به لحاظ سیر تطور اربعین‌نویسی در میان شیعیان جایگاه ممتازی داشته باشد. این اثر را می‌توان به لحاظ جامعیت موضوعات و شرح احادیث با اربعین آجری نگاشته شده در قرن چهارم و اربعین امام غزالی در قرن ششم و اربعین نووی در قرن هفتم مقایسه کرد.

در حقیقت نگارش اربعین‌های موضوعی جامع همراه با شروح مبسوط و استناد به آیات و روایات و نقل کلام دانشمندان که از این سده در بین شیعیان مشاهده می‌شود، ادامه روندی است که چند قرن پیش از آن در میان اهل سنت به اوج خود رسیده بود. از طرفی گرایش‌های متصوفانه مؤلف در این اربعین می‌تواند تحت تأثیر رویکرد متصوفانه ای باشد که در قرن پنجم هجری بر اربعین‌های اهل سنت حاکم بوده است.

در میان اربعین‌های شیعی قرن دهم، اربعین‌های گونه‌سندی مورد توجه محدثان قرار نگرفته است. به طور کلی می‌توان گفت که گونه‌سندی اربعین‌نویسی متعلق به محدثان اهل سنت است و محدثان شیعی هیچ‌گاه اقبالی به این گونه اربعین‌نویسی از خود نشان ندادند. البته در میان اربعین‌های شیعی نیز آثار معدودی در گونه‌سندی اربعین‌نویسی تألیف گشته است.

### ۱-۳-۲. قرون یازدهم و دوازدهم؛ تکامل اربعین‌نویسی شیعی

اربعین‌نویسی در قرون یازدهم و دوازدهم هجری، در میان اهل سنت سیر رکودی خود را ادامه می‌دهد. در حالی که در میان شیعیان این سبک به دوران طلایی خود می‌رسد. در میان معدود اربعین‌های نگارش یافته در میان اهل سنت می‌توان به اربعین هروی تألیف علامه نورالدین هروی (م ۱۰۱۴ق) که شامل چهل حدیث قدسی است (الجبوری، ۱۹۷۳، ص ۱۸۰)، «الاربعینیات فی الآیات و الاحادیث و الحکایات» تألیف شیخ اوحدالدین سیواسی نوری (م ۱۰۶۱ق) (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۳، ص ۵۶)، «عقد الجواهر الثمین فی اربعین حدیثاً من احادیث سید المرسلین» تألیف شیخ اسماعیل جراح معروف به عجلونی (م ۱۱۶۲ق) (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۳، ص ۵۴) و «الاربعون حدیثاً» تألیف محمد انطاکی (م ۱۱۷۲ق) (الجبوری، ۱۹۷۳، ص ۱۷۷) اشاره کرد.

در سده یازده در میان شیعیان، شاهد تألیف اربعین‌های تک موضوعی و موضوعی جامع در تمام ابواب اعتقادی، اخلاقی و فقهی هستیم که احادیث آن از جانب مؤلفین به طور مبسوط شرح داده شده است. این نوع اربعین‌نگاری جریان‌ی است که از قرن دهم در میان شیعیان به وجود آمد و در قرون یازده و دوازده مسیر تکامل تا رسیدن به اوج خود را می‌پیماید.

اربعین شیخ بهایی (۱۰۳۰-۹۵۳ق) از مهم‌ترین کتاب‌های اربعین شیعی در قرن یازدهم تألیف گشته است. (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۴۲۵) در این اثر احادیث در موضوعات مختلف اعتقادی، اخلاقی و فقهی گرد آمده است و شروح مبسوطی از جانب مؤلف بر احادیث ارائه شده است. این اثر در همان سده تألیف خود نیز مورد توجه قرار گرفت؛ اربعین خاتون آبادی در اصل ترجمه اربعین شیخ بهائی است که از سوی محمد بن علی، مشهور به ابن خاتون عاملی انجام گرفته است. (استادی، ۱۳۷۳، ص ۱۲۷)

باب الاحادیث قطب شاهی مختصر ترجمه اربعین شیخ بهایی است که توسط سلطان محمد قطب شاه انجام گرفته است. (استادی، ۱۳۷۳، ص ۱۲۷) شیخ محمدصادق جزایری شیرازی (م ۱۰۸۲ق) نیز که از علمای قرن یازده می‌باشد در اربعین خود، از اربعین شیخ بهایی به نقل حدیث می‌پردازد. (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۴۱۸)

اربعین جامع دیگری که در این سده در میان شیعیان تألیف گشت، اربعین میرمحمدزمان سمنانی (م ۱۰۲۴ق) است. احادیث در این کتاب به طور مفصل شرح شده و پیرامون مطالب لغوی و ادبی و معانی احادیث از جنبه‌های گوناگون سخن رفته است. (مرعشی، ۱۳۵۷، ج ۶، ص ۲۳۴)

«کفایة الممهتدی فی معرفة الممهتدی» نگاشته سید میرلوحی (د بعد از ۱۰۵۱ش) (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۴۱۷) نیز از اربعین‌های قابل توجه در میان شیعیان است. این اربعین یک اربعین تک موضوعی است که به روشن ساختن جایگاه و فضائل امام زمان (عج) می‌پردازد. مؤلف در این کتاب بعد از ذکر هر حدیث، ترجمه آن را نیز ذکر می‌کند. بعد از آن توضیحات مفصلی درباره رجال و درایه حدیث و نقل احادیث مشابه ارائه می‌کند.

در قرن دوازده هجری اربعین‌های جامع موضوعی با شروع مفصل توسط محدثان شیعه تألیف گردیده است. اربعین‌های فضائل نگاری نیز که پر تکرارترین گونه اربعین‌نویسی در میان شیعیان است در این قرن به کمال خود می‌رسد. اربعین قاضی سعید قمی (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۴۱۷)، «الماء المعین فی شرح الاربعین» تألیف مهدی قزوینی (۱۱۲۹ق) (مرعشی، ۱۳۵۷، ج ۱۸، ص ۱۹) که در آن چهل حدیث از اهل بیت (ع) در موضوعات مختلف با ذکر مصدر و اسناد آنها انتخاب شده و به تفصیل شرح داده شده.

اربعین محمدباقر مجلسی (د ۱۱۱۱ق) که شامل چهل حدیث در اصول و فروع دین، خطب و مواعظ است، (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۴۱۲) و اربعین مولی محمد نصیر اصفهانی (۱۰۷۷-۱۱۰۵ق) (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۴۳۰) از جمله اربعین‌های جامع و حائز اهمیت شیعی در این سده هستند. اربعین خواجه‌نوی (م ۱۱۷۳ق) نیز که حاوی چهل حدیث در باب عبادات و نماز است، (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۴۱۱) بحثهای فقهی مبسوط و تحقیقات علمی گسترده همراه با مطالب حاشیه‌ای ارائه داده است. در بعضی موارد متعرض اقوال فقهاء و علماء شده است و با استدلال‌های متقن، نظرات آنان را رد یا تأیید نموده است.

در میان اربعین‌های فضائل نگاری نیز دو ویژگی سبکی در این سده به کمال خود رسیده‌اند؛ نخستین ویژگی گرد آوردن احادیث دال بر امامت امام علی (ع) منحصر از منابع معتبر سنی و دومین ویژگی طرح مباحث کلامی شیعه در ذیل احادیث و ارائه شرح مبسوطی از بحث امامت با استناد به آیات و روایات است. اربعین شیخ یوسف بحرانی (د ۱۱۸۶ق) (استادی، ۱۳۷۳، ص ۱۳۰) و «سرور المؤمنین» محمدباقر مجلسی (د ۱۱۱۱ق) (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۴۱۱) نمونه‌هایی از اربعین‌هایی تألیف یافته در این قرن هستند که ویژگی نخست را دارا هستند و کتاب اربعین محمد شفیع استرآبادی (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۴۱۸) و «الاربعون حدیثا فی اثبات امامه امیر المؤمنین» تألیف شیخ سلیمان ماحوزی بحرانی (۱۰۷۵-۱۱۲۱ق) (مرعشی، ۱۳۵۷، ج ۱، ص ۱۸۶) دارای هر دو ویژگی هستند.

این دو اربعین را می‌توان نمونه‌ای کامل و قوام یافته از اربعین‌های شیعی در گونه فضائل نگاری دانست. مؤلفین در این دو کتاب احادیثی را که در موضوع امامت امام علی (ع) از

کتابهای اهل سنت انتخاب کرده به صورت مبسوطی شرح می‌دهند و با طرح بحثهای حدیثی و با استناد به روایات دیگر به ردّ آراء اهل سنت درباره امامت پرداخته و در اثبات امامت آن حضرت نهایت سعی و کوشش خود را نموده و به شرح و توضیح روایات و ارائه لب و مغز احادیث روی آورده‌اند.

### ۱-۳-۳. قرن سیزدهم؛ گسترش تألیف اربعین‌های فارسی زبان

اربعین‌نویسی در قرن سیزدهم در میان شیعیان همچنان دارای رونق بوده است در حالی که در میان اهل سنت آثار بسیار معدودی در این سبک تألیف گشته است. در این قرن نیز فضائل‌نگاری بسیار مورد توجه محدثان شیعه قرار گرفته است. به طور کلی جزء معدود آثاری که در میان اهل سنت در این گونه اربعین‌نویسی تألیف گشته، می‌توان فضائل‌نگاری را گونه‌ای از اربعین‌نویسی شیعی دانست.

در این سده «الاربعون حدیثاً فی فضائل امیرالمؤمنین (ع) و مناقبه» تألیف محمدجعفر استرآبادی (م ۱۲۶۳ق) (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۴۳۰)، اربعین نادعلی بن غلامعلی بروجرودی (نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی مرعشی، ۱۳۵۴، ج ۹، ص ۹۶) و «النص الجلی فی امامه مولانا علی» تألیف ملا حسین بروجرودی (قرن ۱۳ق) (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۲۳، ص ۱۷۲) نمونه‌هایی از فضائل‌نگاری تألیف یافته در میان شیعیان است.

در این قرن بر تعداد اربعین‌هایی که در بین اهل سنت و شیعیان به زبان فارسی نگارش شده‌اند، افزوده شده است. «تحفه الوزراء و السلاطین» با موضوع پند و اندرزهایی برای پادشاهان تألیف جلال‌الدین محمد اصفهانی (م قرن ۱۳) (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۳، ص ۴۸۰)، اربعین رجبعلی طوسی اصفهانی (م قرن ۱۳) (مرعشی، ۱۳۵۷، ج ۱۱، ص ۹۹) که بنا بر ادعای مؤلف شامل اسراری است که به او الهام شده و یا از استاد خود شیخ احمد احسائی استفاده کرده، «اربعین فی کشف الیقین» تألیف محمد شفیع کزازی (م ۱۲۵۲ق) (فاضلی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۱۹۰) که در آن چهل حدیث در موضوع اصول عقائد به فارسی تفسیر شده و کتاب «صراط المستقیم» تألیف حاج میرزا محمد قراچه‌داغی (م ۱۳۱۰ق) (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱،

ص ۴۲۲) که در آن چهل حدیث پیرامون مناقب و فضائل امام علی (ع) به زبان فارسی شرح و بیان شده، از آن جمله‌اند.

اربعین معزی تألیف بهاء‌الدین معزی (د قرن ۱۳ق) که در آن چهل حدیث با موضوعات اخلاقی و فقهی به زبان فارسی شرح داده شده، «الاربعون فی فضائل رمضان» تألیف شیخ عبدالله مصری (م ۱۲۳۴ق) (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۳، ص ۵۵) و کتاب عین الیقین که ترجمه کتاب/اربعین امام غزالی توسط نواب صدیق حسن خان قنوجی قهوپالی (م ۱۳۰۷ق) است (علیخان بهادر، ۱۳۴۷، ص ۲۴۸) از اربعین‌های سنی نگارش یافته در این سده است.

#### ۱-۴. دوره چهارم؛ اربعین‌نویسی در دوران معاصر

##### ۱-۴-۱. تطور اربعین‌نویسی در قرون چهاردهم و پانزدهم

بسیاری از اربعین‌های شیعی قرن چهاردهم، چه آنها که در فضائل اهل بیت (ع) نگاشته شده‌اند و چه آنها که جامع موضوعات مختلف هستند، دارای شرح‌های مبسوط و تفصیلی هستند. این موضوع مهم‌ترین شاخصه اربعین‌های شیعی قرن چهاردهم است. در کنار این شاخصه می‌توان این ویژگی را نیز مشاهده کرد که تألیف اربعین‌های جامع موضوعی در مقابل اربعین‌های تک موضوعی با اقبال بیشتری روبرو بوده است. (احمدی، ۱۳۹۵، ص ۱۲۱) نگارش اربعین‌های موضوعی در قرن پانزدهم نیز در بین اربعین‌نویسان شیعه و سنی امتداد یافته است. بررسی آثار تألیف یافته در دوران معاصر نشان می‌دهد که گونه اربعین‌نویسی سندی را باید یک گونه مهجور در سبک اربعین‌نویسی این دوران دانست.

در میان اربعین‌های شیعی قرن چهاردهم، کتاب «زبدۃ الاحادیث در چهل حدیث» تألیف ثقه الاسلام حاج شیخ عباس ایمانی قمی، شرح اربعین نگاشته حاج میرزا محمدرضا واعظ تهرانی، «الاربعین الهاشمیه» نگاشته بانوی اصفهانی (م ۱۴۰۳ق) و اربعین آیت الله شیخ عبدالحسین عترتی کوشالی (م ۱۳۶۱ق) از جمله آثاری هستند که جامع موضوعات گوناگون در حوزه دین اعم از اعتقادات، اخلاق و فقه هستند و از جانب مؤلفین خود با شرح و توضیحات مبسوطی همراه شده‌اند.

در قرن اخیر نیز تألیف اربعین‌های جامع موضوعی همراه با شروح مفصل در میان شیعیان رونق دارد. از جمله این اربعین‌ها می‌توان به «قبسات العقول فی الفروع والاصول» که توسط

آیه الله سیّد علی علامه فانی اصفهانی (۱۴۰۹ق) تألیف گشته است، اشاره کرد. (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۶، ص ۳۴)

این کتاب که جامع اصول و فروع دین است با توضیحات رجالی و شرح مبسوط همراه با استناد به آیات و روایات همراه است. اربعین علامه محقق حاج شیخ محمد تقی شوشتری (م ۱۴۱۵ق) در موضوعات تاریخی (احمدزاده، ۱۳۷۷، ص ۱۱۷)، اربعین آیه الله سیّد عبدالله شبستری در زمینه اخلاق و عرفان، اربعین احمد شبیری زنجانی (استادی، ۱۳۷۳، ص ۱۳۳) و اربعین امام خمینی نیز از جمله این اربعین‌ها در این سده می‌باشند.

در گونه فضائل نگاری کتاب الاربعون حدیثا فی فضائل امیرالمؤمنین (ع) تألیف حیدرقلی خان معروف به سردار کابلی (م ۱۳۷۲ق) (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۴۱۵) دارای شرح‌های بسیار مبسوط و بحث‌های کلامی است. آنچه در گونه فضائل نگاری در این دوران نوآورانه به نظر می‌رسد، پرداختن اربعین‌نویسان به نگارش فضائل دیگر اهل بیت (ع) است. بعد از اربعین شهر آشوب با عنوان «الاربعون حدیثا فی مناقب سیده النساء فاطمه الزهراء» که در قرن ششم نگارش یافته بود، در این قرن دو اثر دیگر به چشم می‌خورد؛ خصائص الزهراء به قلم شیخ محمد علی بن ملا حسنعلی همدانی معروف به سنقری (م ۱۳۷۸ق) و اربعین حسینه تألیف حاج میرزا محمد ارباب قمی (ح ۱۳۴۰ق).

هر دو اثر به فارسی و داری شرح‌های مبسوط هستند. «توان روان» تألیف میرزا علی بن عبدالحسین افشار (م ۱۳۳۰ق)، اربعین دیگری در گونه فضائل نگاری است که در آن فضائل امیرالمؤمنین (ع) در قالب مثنوی به نظم کشیده شده است. (طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۵، ص ۳۱۵). بر خلاف اربعین‌نویسی شیعی، در میان اهل سنت در دوران معاصر نگارش اربعین‌های موضوعی جامع رونقی نیافته است. از اربعین‌های نگارش یافته در این دوران می‌توان به چند اربعین تک موضوعی مانند کتاب «اربعون فی فضائل الحج و العمرة» تألیف ابوطیب محمد صدیق خان هندی (م ۱۳۰۷ق) (حاجی خلیفه، ۱۴۰۲، ج ۳، ص ۵۵) و اربعین‌های ابوالبرکات محمد عبدالله مولوی فاصل (م ۱۳۳۵ق) که دو اربعین تک موضوعی در فقه با نام‌های «الاربعین فی تأکید اداء الصلوة الفریضة بالجماعة فی المساجد» و «الاربعین فی اسرار الصوم» هستند. (علیخان بهادر، ۱۳۴۷، ص ۲۷۴) و کتاب «الاربعون المنبریه شرح اربعین حدیثا من



جوامع الکلم» تألیف عبدالعظیم بن بدوی الخلفی که حاوی چهل حدیث در موضوعات مختلف همراه با شرح و توضیح است، اشاره کرد.

### نتیجه گیری

بنا بر آنچه مطرح گشت، نتایج زیر دست یافتنی است؛

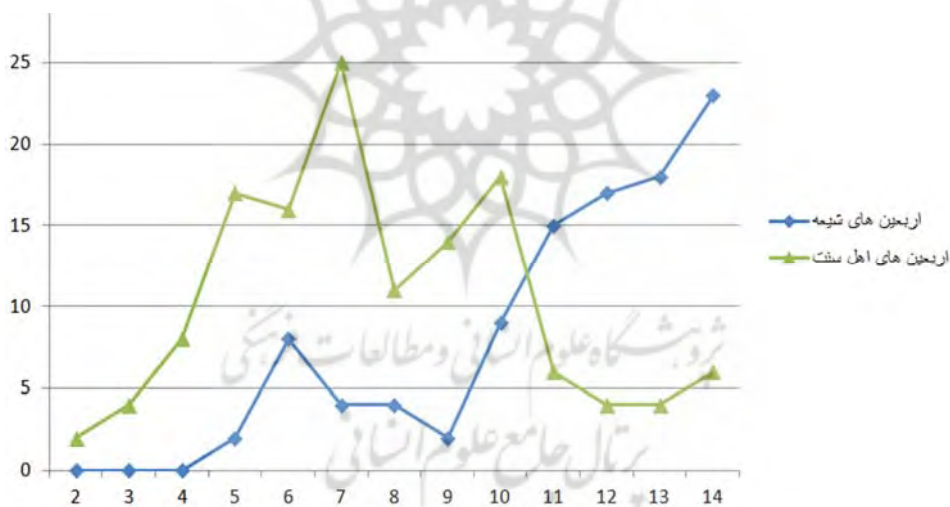
- ۱) سبک اربعین نویسی از جمله سبک‌های کهن نگارش حدیث است که به دنبال سفارش ماثور از جانب پیامبر اکرم ص در میان حدیث‌نگاران مسلمان شکل گرفت.
- ۲) این سبک در قرن دوم هجری و توسط حدیث‌نگاران اهل سنت تأسیس شده است. حدیث‌نگاران شیعی با فاصله زمانی نزدیک به سه قرن، از این سبک تأثیر پذیرفتند و نخستین اربعین را در قرن پنجم هجری تألیف کردند.
- ۳) در طول دوران تطور اربعین نویسی دو گونه عمده از این سبک به وجود آمد؛ اربعین‌های سندی و اربعین‌های موضوعی. اربعین‌های موضوعی خود به دو دسته قابل تقسیم هستند؛ اربعین‌های موضوعی جامع و اربعین‌های تک موضوعی. اربعین‌های سندی نیز دارای انواعی مانند بلدانیه‌ها، متباینه‌ها و اربعین‌های عالی السند هستند.
- ۴) پرداختن به ویژگی‌های سندی احادیث و تألیف انواع اربعین‌های سندی هیچ‌گاه در میان شیعیان متداول نگشت و اربعین نویسان شیعه در این حوزه تحت تأثیر محدثان اهل سنت قرار نگرفتند.
- ۵) اربعین نویسی شیعی با تألیف اربعین‌های موضوعی در حوزه فضائل‌نگاری در قرن پنجم آغاز می‌گردد. این گونه اربعین نویسی، اگرچه در ابتدا توسط محدثان شیعی از هم‌تایان سنی خود اخذ گردید، اما در میان محدثان اهل سنت با اقبال کمی مواجه شد. در مقابل محدثان شیعی با تألیف پر شمار اربعین‌های فضائل‌نگارانه، این گونه اربعین نویسی را به تکامل رساندند.
- ۶) به دلیل تقدم زمانی نگارش جوامع حدیثی اهل سنت، نگارش اربعین‌هایی که بر پایه استخراج احادیث از یک جامع حدیثی خاص شکل گرفته‌اند، نخستین بار در میان آثار

حدیثی اهل سنت به چشم می‌خورد. شیعیان نیز با اقتباس از این شیوه به تألیف اربعین‌هایی دست زده‌اند.

۷) تألیف اربعین‌های موضوعی به همراه شرح مبسوط احادیث و استناد جستن به آیات و روایات هم مضمون، از قرن ششم در میان اهل سنت آغاز شد. محدثان شیعی نیز از قرن دهم به تألیف اربعین‌های موضوعی جامع همراه با شرح احادیث پرداختند.

۸) تألیف اربعین با ترجمه منظوم احادیث از نوآوری‌های شیعیان در سبک اربعین‌نویسی است.

۹) اربعین‌نویسی سنی در قرن هفتم از لحاظ فراوانی، تنوع در گونه‌های نگارش و گستره موضوعات به کمال خود می‌رسد و از قرن نهم به تدریج وارد مرحله افول خود می‌شود و تا روزگار معاصر در دوران رکود خود قرار دارد. اربعین‌نویسی شیعی از قرن دهم به تدریج رونق می‌گیرد و در قرن دوازدهم به اوج شکوفایی خود می‌رسد و تا دوران معاصر نیز از اقبال مؤلفان برخوردار است. این موضوع در شکل شماره (۱) که نشان‌دهنده نمودار فراوانی اربعین‌های نگاشته شده در میان شیعیان و اهل سنت بر اساس تعداد اربعین‌های احصاء شده در این پژوهش است، نمایان است.



شکل شماره (۱):

نمودار مقایسه‌ای میزان رشد اربعین‌نویسی در میان شیعیان و اهل سنت

## منابع

۱. **قرآن کریم**.
۲. آجری، ابوبکر محمد بن حسین (۱۴۰۷ق)، **الاربعین**، (دراسة و تحقیق و تعلیق: الدكتور محمود النقراشی السید علی)، بیروت: مکتبه دارالعلیان.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی، (۱۳۶۲ش)، **الخصال**، قم: جامعه مدرسین.
۴. ابن عساکر، علی بن الحسن بن هبة الله (۱۴۰۴ق)، **الاربعون فی البحث علی الجهاد**، تحقیق: عبدالله بن یوسف، الكويت: دارالخلفاء لکتب الاسلامی.
۵. \_\_\_\_\_، (۱۴۰۴ق)، **الاربعین فی مناقب امهات المؤمنین**، تحقیق و تعلیق: محمد ابراهیم الدسوقی، القاهرة: مکتبه القرآن.
۶. \_\_\_\_\_، (۱۴۱۳ق)، **الاربعین البلدانیة عن اربعین من اربعین لأربعین فی الاربعین**، تحقیق محمد مطیع الحافظ، سوریه: دارالفکر.
۷. ابن مقرئ، ابوبکر (۲۰۰۱م)، **الاربعون**، السعودیه: مکتبه العیکان.
۸. احمدزاده، مصطفی (۱۳۷۷ش)، **بوریسی سیر اربعین نگاری و جایگاه «اربعین» امام خمینی (ره) در میان کتب اربعین**، پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه تهران.
۹. احمدی آشتیانی، فرهاد (۱۳۹۵ش)، **بوریسی تطبیقی سیر تطور اربعین نویسی در فریقین**، پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه پیام نور.
۱۰. ارباب، حاج میرزا محمد (۱۳۷۲ش)، **اربعین حسینیة**، تهران: اسوه.
۱۱. استادی، رضا (۱۳۷۳ش)، **صله اربعین**، کیهان فرهنگی، شماره ۵۳، صص ۱۲۱-۱۳۵.
۱۲. البان سرکیس، یوسف (۱۳۴۶ق)، **معجم المطبوعات العربیة والمعرية**، مصر: مکتبه الثقافة الدینیة.
۱۳. ایمانی قمی، حاج شیخ عباس (۱۳۹۲ق)، **زبده الاحادیث در چهل حدیث**، قم: قلم علمی.
۱۴. جبوری، عبدالله (۱۹۷۳م)، **فهرس المخطوطات العربیة فی مکتبه الاوقاف العامة فی بغداد**، بغداد: طبعه الارشاد.
۱۵. حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله (۱۴۰۲ق)، **کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون**، بیروت: دارالفکر.

۱۶. حسینی بلخی، ابو محمد الحسن بن علی بن ابیطالب (۱۴۱۳ق)، *سلسله الابریز بالسند العزیز*، تحقیق محمد جواد جلالی، قم: کتابخانه آیه الله مرعشی.
۱۷. الخلفی، عبدالعظیم بن بدوی (۱۴۱۷ق)، *الاربعون المنبریه شرح اربعین حدیثا من جوامع الکلم*، بیروت: دار ابن رجب.
۱۸. رازی، علی بن بابویه شیخ منتجب الدین (بی‌تا)، *الاربعون حدیثا عن اربعین شیخا من اربعین صحابیا فی فضائل الامام امیر المؤمنین علی بن ابیطالب (ع)*، قم: مدرسه الامام المهدی (ع).
۱۹. \_\_\_\_\_، (۱۴۰۴ق)، *فهرست اسماء علماء الشیعه و مصنفیهم*، تحقیق عبدالعزیز الطباطبایی، قم: مجمع الذخائر الاسلامیه.
۲۰. رفاعی کبیر، احمد (۱۴۱۵ق)، *اربعین*، تحقیق: سعد رستم، سوریه: دار الانصاری.
۲۱. سنقری حائری، محمد علی (۱۳۸۲ش)، *خصائص الزهراء*، قم: انتشارات کوثر کویر.
۲۲. سیوطی، جلال الدین (بی‌تا)، *الجامع الصغیر فی احادیث البشیر النذیر*، مصر: مکتبه و مطبعه مصطفى البابی الحلبي و اولاده.
۲۳. \_\_\_\_\_، (۱۴۰۶ق)، *اربعون حدیثا فی قواعد الاحکام الشرعیة و فضائل الاعمال و الزهد*، تحقیق: احمد البزرة، علی رضا عبدالله، بیروت: دار المأمون للتراث.
۲۴. \_\_\_\_\_، (۱۴۰۶ق)، *اربعون حدیثا فی فضل الجهاد*، تحقیق: مرزوق علی ابراهیم، بیروت: دار الفضیلة.
۲۵. شبستری، السید عبدالله (۱۳۷۲ش)، *کتاب الاربعین*، قم: بی‌نا.
۲۶. شیخ بهایی، بهاء الدین محمد (۱۳۷۳ش)، *الاربعون حدیثا*، مترجم: عبدالرحیم عقیقی بخشایشی، قم: فتر نشر نوید اسلام.
۲۷. طهرانی، آقابزرگ (۱۴۰۳ق)، *الذریعة الی تصانیف الشیعه*، بیروت: دار الأضواء.
۲۸. عاملی جزینی، محمد بن مکی (شهید اول) (۱۴۰۷ق)، *الاربعون حدیثا*، قم: مدرسه الامام المهدی (ع).
۲۹. عترتی کوشالی، شیخ عبدالحسین (۱۳۷۳ش)، *اربعین حدیث*، تحقیق: صدرالدین قربانی لاهیجی، قم: سایه.
۳۰. عراقی، عبدالرحیم بن الحسین (۱۴۱۳ق)، *الاربعین العشاریه*، تحقیق: بدر بن عبدالله البدر، بیروت: دار ابن حزم.

۳۱. عسقلانی، ابن حجر (۱۴۰۵ق)، **عوالی مسلم اربعون حديثاً منتقاه من صحيح مسلم**، تحقیق: کمال یوسف الحوت، قاهره: مؤسسه الکتب الثقافیه.
۳۲. \_\_\_\_\_، (۱۴۰۵ق)، **الامتناع بالاربعین المتباینه بشرط السماع**، تحقیق: محمد شکور بن محمود المیادینی، مصر: دارالثقافه.
۳۳. \_\_\_\_\_، (۱۴۰۶ق)، **الاربعون فی ردع المجرم عن سب المسلم**، تحقیق: الشیخ الحوینی الشلفی، قاهره: مؤسسه الکتب الثقافیه.
۳۴. العلویه الامینیة، نصرت بیگم بانوی اصفهانی (۱۳۷۸ق)، **الاربعین الهاشمیة؛ اصفهان: بی نا.**
۳۵. علیخان بهادر، میرعثمان (۱۳۴۷ش)، **فهرست کتب عربی و فارسی و اردو مخزونه کتابخانه آصفیه سرکار عالی از ۱۳۳۱-۱۳۴**، حیدرآباد دکن: دارالطبع جامعه عثمانیه سرکار عالی.
۳۶. غزالی، أبو حامد محمد بن محمد (۱۳۴۴ق)، **الاربعین فی اصول الدین**، مصر: مطبعة الاستقامة.
۳۷. فاضلی، محمود (۱۳۶۳ش)، **فهرست نسخه های خطی کتابخانه جامع گوهر شاد**، مشهد: کتابخانه جامع گوهر شاد.
۳۸. فانی اصفهانی، سیدعلی (۱۴۰۰ق)، **قبسات العقول فی الفروع والاصول یا جهل حدیث**، اصفهان: بی نا.
۳۹. فخررازی، محمد بن عمر (۱۳۱۳ش)، **الاربعین فی اصول الدین**، حیدرآباد دکن: مطبعة مجلس دائره المعارف العثمانیه.
۴۰. فواد، سید (۱۹۵۴م)، **فهرس المخطوطات المصورة**، القاهرة: معهداحیاء المخطوطات العربیة.
۴۱. کاشفی بیهقی سبزواری، کمال الدین حسین (۱۳۴۴ش)، **الرسالة العلیة فی الاحادیث النبویة**، تصحیح دکتر جلال الدین محدث، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۴۲. کحاله، عمررضا (بی تا)، **معجم المؤلفین تراجم مصنفی الکتب العربیة**، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
۴۳. مازندرانی خواجهائی، محمد اسماعیل (۱۴۱۲ق)، **الاربعون حدیثا**، تحقیق: السیدمهدی الرجایی، قم: مکتبه المرحوم آیه الله الصدر الخادمی.
۴۴. مجلسی، محمدباقر (۱۳۹۹ق)، **الاربعین**، قم: المطبعة العلمیة.

۴۵. \_\_\_\_\_، (۱۴۰۳ق)، *بحار الأنوار*، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۴۶. المقدسی، علی بن المفضل (بی تا)، *الأربعین المرتبة علی طبقات الأربعین*، تحقیق: محمد سالم بن جمعان العبادی، بیروت: أضواء السلف الطبعة.
۴۷. مقرئ، محمد بن عبدالرحمن (۱۴۱۳ق)، *الأربعین فی الجهاد و المجاهدین*، سوریه: دار ابن حزم.
۴۸. مرعشی، سید محمود (۱۳۵۷ش)، *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی*، قم: کتابخانه مرعشی.
۴۹. مناوی، عبدالرئوف (۱۳۹۱ق)، *فیض التقدير شرح الجامع الصغیر*، بیروت: دارالفکر.
۵۰. منذری، ابو محمد عبدالعظیم (بی تا)، *الأربعین المنذریة فی الاحکام*، تحقیق: سلیم شعبانیه، دمشق: دارالمعرفة.
۵۱. موسوی خمینی، روح الله (۱۳۷۱ش)، *شرح اربعین حدیث*، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۵۲. میرلوحی اصفهانی، سید محمد (۱۳۷۳ش)، *کفایة المهتدی لمعرفة المهتدی (عج)*، تهران: سازمان چاپ و انتشارات تهران.
۵۳. نسوی، ابوالعباس حسن بن سفیان (۱۴۱۴ق)، *کتاب الأربعین*، تحقیق: محمد بن ناصر العجمی، بیروت: دارالبشائر الاسلامیه.
۵۴. نووی، یحیی بن شرف (۱۴۰۶ق)، *الأربعین*، تصحیح: محیی الدین مستور، بیروت: دار ابن کثیر.
۵۵. واعظ، میرزا محمد رضا (۱۳۲۴ش)، *شرح اربعین*، تهران: چاپ سنگی.

### **Bibliography:**

1. *The Holy Qur'an.*
2. Ājuṛī AMBH. Al-Arba'īn, (Study, Research & Commentary: Dr. Mahmoud Al-Naqrāshī Al-Sayyid 'Alī). Beirut: Dār Al-'Alīan Library; 1407 A.H.
3. Ibn Bābwayh MBA. Al-Khiṣāl. Qom: Teachers' Community; 1983.

4. Ibn 'Asākīr ABHBH. Al-Arba'ūn fī Al-Ḥathth 'alā Al-Jihād (Researched by: 'Abdullāh Ibn Yūsuf). Al-Kuwait: Dār Al-Khulafā Likutub Al-Islām; 1404 A.H.
5. Ibn 'Asākīr ABHBH. Al-Arba'īn fī Manāqīb Ummahāt Al-Mu'minīn (Research & Commentary: Mohammad Ibrahim Al-Dusūqī). Cairo: Al-Qur'an Library; 1404 A.H.
6. Ibn 'Asākīr ABHBH. Al-Arba'īn Al-Buldānīyah 'an Arba'īn min Arba'īn Liarba'īn fī Al-Arba'īn. (Researched by: Mohammed Mutī' Al-Hāfiz). Syria: Dār Al-Fikr; 1413 A.H.
7. Ibn Muqrī A. Al-Arba'ūn. Al-Sa'ūdīyah: Al-'Abikān Library; 2001.
8. Ahmadzadeh M. Barrasi Seir Arba'īn-negari va Jaygah Arba'īn Emam Khomeini (RA) dar Mian Kotob Arba'īn (Study of Arba'īngraphy trend & the Position of Imam Khomeini's Arba'īn among the Books of Arba'īn). Master's Thesis, University of Tehran; 1998.
9. Ahmadi Ashtiani F. Barrasi Tatbiqī Seir Tatavvor Arba'īn-nevisi dar Fariqein (A Comparative Study of Arba'īngraphy Trend in Two Muslim Denominations i.e. Sunnī & Shī'ah). Master's Thesis, Payamnoor University; 2016.
10. Arbab HMM. Arba'īn Hoseiniyeh. Tehran: Osweh; 1993.
11. Ostadi R. One Hundred Arba'īn. Keihan Farhangī. 1994; No. 53: Pp 121-135.
12. Alban Sirkīs Y. Mu'jam Al-Maṭbū'āt Al-'Arabīyah wa Al-Mu'rabah. Egypt: Al-Thaqāfah Al-Dīnīyah Library; 1346 A.H.
13. Imani Qomi. HSh'. Zubdah Al-Aḥadith dar 40 Ḥadīth (Forty Traditions as Preferred Traditions). Qom: Qalam Elmi; 1392 A.H.
14. Jabūrī ' . Fihis Al-Makhtūtāt Al-'Arabīyah fī Maktabah Al-Uqāf Al-'āmmah fī Baghdad. Baghdad: Al-Irshād Publication; 1973.
15. Hajtkhlīfah (Mullā Katib Al-Chalapī) MB'. Kashf Al-Zunūn 'an Asāmī Al-Kutub va Al-Funūn. Beirut: Dār Al-Fikr; 1402 A.H.
16. Hoseini Balkhī AMAB'BA. Silsilah Al-Ibrīz Bissanad Al-'zīz. Researched by: Jalali MJ. Qom: Āyatullāh Mar'ashī's Library; 1413 A.H.

17. Al-Khalafī ‘BB. Al-Arba‘ūn Al-Minbarīyah Sharḥ Arba‘īn Ḥadīthan min Jawāmi‘ Al-Kalim. Beirut: Dār Ibn Rajab; 1417 A.H.
18. Rāzi ‘BBSHM. Al-Arba‘ūn Ḥadīthan ‘an Arba‘īn Shaykhan min Arba‘īn Ṣaḥābīyan fī Faḍā’il Amīr Al-Mu’minīn ‘lī Ibn Abī Ṭālib (‘A). Qom: Madrasah Imām Al-Mahdī (‘F); (n.d.).
19. Rāzi ‘BBSHM. Fihrist Asmā’ ‘ulama’ Al-Shī‘ah wa Muṣnifihim. Researched by: Al-Ṭabāṭabā’ī ‘. Qom: Majma‘ Al-Dhakhā’ir Al-Islāmīyah; 1404 A.H.
20. Rafā’ī Kabīr A. Arba‘īn. (Extraction of Traditions & Commentary By: Sa‘d Rustam). Syria: Dār Al-Anṣārī; 1415 A.H.
21. Songori Haeri MA. Khaṣā’iṣ Al-Zahrā’. Qom: Kosar Kavir Publications; 2003.
22. Suyūṭī J. Al-Jāmi‘ Al-Ṣaghīr fī Aḥādīth Al-Bashīr Al-Nazīr. Egypt: Muṣṭafā Al-Bābī Al-Ḥalabī & Sons Library & Publication Company; (n.d.).
23. Suyūṭī J. Arba‘ūn Ḥadīthan fī Qawā’id Al-Aḥkām Al-Shar‘īyah wa Faḍā’il Al-A‘māl wa Al-Zuhd. (Researched by: Al-Bazarah A, ‘bdullāh ‘). Beirut: Dār Al-Ma’mūn Lilturāth; 1406 A.H.
24. Suyūṭī J. Arba‘ūn Ḥadīthan fī Faḍl Al-Jihād. (Researched by: Ibrāhim M). Beirut: Dār Al-Fazīlah; 1406 A.H.
25. Shabestari A‘. Ketab Al-Arba‘īn (Book of the Forty). Qom: (n.p.); 1993.
26. Shaykh Bahā’ī BM. Al-Arba‘ūn Ḥadīthan. (Translator: Aqiqi Bakhshayeshi A). Qom: Navid Eslam Publication Office; 1994.
27. Tehrani ShA. Al-Zarī‘ah ilā Taṣānīf Al-Shī‘ah. Beirut: Dār Al-Aḍwā’; 1403 A.H.
28. ‘āmilī Jazīnī MBM Shahīd Awwal. Al-Arba‘ūn Ḥadīthan. Qom: Madrasah Imām Al-Mahdī (‘F); 1407 A.H.
29. ‘Itratī Kushālī Sh‘. Arba‘īn Ḥadīth (Researched By: Qurbānī Lāhījī S). Qom: Sayeh; 1994.
30. Iraqī ‘BA. Al-Arba‘īn Al-‘ishārīyah (Researched By: Badr bin ‘Abdullāh Al-Badr). Beirut: Dār ibn Ḥazm; 1413 A.H.



31. 'Asqalānī IH. 'Awālī Muslim Arba'ūn Ḥadīthan Muntaqāh min Ṣaḥīḥ Muslim. (Researched By: Al-Hūt KY). Cairo: Al-Kutub Al-Thaqāfiyah Institute; 1405 A.H.
32. 'Asqalānī IH. Al-Imtā' Bil-Arba'in Al-Mutabāyinah Bishart Al-Samā'. (Researched by: Al-Mayādīnī MShBM). Egypt: Dār Al-Thaqāfah; 1405A.H.
33. 'Asqalānī IH. Al-Arba'ūn fī Rad' Al-Mujrim 'an Sabb Al-Muslim (Researched by: Al-Shaykh Al-Ḥawīnī Al-Shalfī). Cairo: Al-Kutub Al-Thaqāfiyah Institute; 1406 A.H.
34. Al-'alawīyah Al-Amīnīyah NB Banuyeh Esfahani. Al-Arba'in Al-Hāshimīyah. Esfahan: (n.p.); 1378A.H.
35. Alikhan Bahador MO. Fehrest Kotob Arabi va Farsi va Ordu Makhzuneh Ketabkhaneh Asefiyeh Sarkar 'ālī az 1331-1344 (List of Arabic and Persian and Urdu Books kept in Asefiyeh Sarkar 'ālī Library from 1331-1344). Heiydarabad Deccan: Dār Al-Ṭab' Jāmi'ah Othmānīyah Sarkar 'ālī; 1968.
36. Ghazzālī AMBM. Al-Arba'in fī Uṣūl Al-Dīn. Egypt: Al-Istiḳāmah Publication; 1344 A.H.
37. Fazeli M. Fehrest Noskhehayeh Khatti Ketabkhaneh Jāmi' Goharshad (List of Manuscripts of Library of Goharshad Great Mosque). Mashhad: Library of Goharshad Great Mosque; 1984.
38. Fani Esfahani S'. Qabsāt Al-'uqūl fī Al-Furū' wa Al-Uṣūl ya Chehel Ḥadīth (Forty Traditions). Esfahan: (n.p.); 1400 A.H.
39. Fakhr Rāzi MB'. Al-Arba'in fī Uṣūl Al-Dīn. Heydarabad Deccan: The Assembly of Al-Uthmaānīyah Encyclopedia Printing-House; 1934.
40. Fuād S. Fihris Al-Makhtūtāt Al-Muṣawwarah. Cairo: Ma'had Iḥyā' Al-Makhtūtāt Al-'Arabīyah; 1954.
41. Kashefi Beyhaqi Sabzevari KH. Al-Risālah Al-'Alīyah fī Al-Aḥādīth Al-Nabawīyah. (Corrected by Dr. Mohaddes J). Tehran: Translation and Publication Company; 1965.
42. Kaḥālah 'R. Mu'jam Al-Muallifīn Tarājim Muṣannifī Al-Kutub Al-'Arabīyah. Beirut: Dār Iḥyā' Al-Turāth Al-'Arabī; (n.d.).

43. Mazandarani Khajuei ME. Al-Arba'ūn Ḥadīthan (Researched by: Al-Rajā'ī AM). Qom: Library of Blessed Āyatullāh Al-Ṣadr Al-Khadimi; 1412 A.H.
44. Majlisī MB. Al-Arba'īn. Qom: Al-'ilmīyah Publication; 1399 A.H.
45. Majlisī MB. Biḥār Al-Anwār. Beirut: Dār Iḥyā' Al-Turāth Al-'Arabī; 1403 A.H.
46. Al-Muqaddasī 'BA. Al-Arba'īn Al-Murattabah 'alā Ṭabaqāt Al-Arba'īn (Researched by: Al-'ibādī MSBJ). Beirut: Aḍwā' Al-Salaf Al-Ṭab'ah; (n.d.).
47. Muqrī MB'. Al-Arba'īn fī Al-Jihād wa Al-Mujāhidīn. Syria: Dār Ibn Ḥazm; 1413 A.H.
48. Mar'ashī SM. Fehrest Noskhehayeh Khatti Ketabkhaneh Āyatullāh Mar'ashī Najafī (List of Manuscripts of Āyatullāh Mar'ashī Najafī Library). Qom; 1978.
49. Manāwi A. Fiyyz Al-Qadīr Sharḥ Al-Jami' Al-Ṣaghīr. Beirut: Dār Al-Fikr; 1391 A.H.
50. Mundhirī A'. Al-Arba'īn Al-Mundhirīyah fī Al-Aḥkām. (Researched by: Sha'bānīyah S). Damascus: Dār Al-Ma'rifah; (n.d.).
51. Musawī Khomeini R. Sharḥ Arba'īn Ḥadīth (Explanation of Forty Traditions). Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 1992.
52. Mirlohi Esfahani SM. Kifāyah Al-Muhtadī Lima'rifah Al-Mahdī ('F). Tehran: Tehran Print and Publications Organization; 1994.
53. Nasawī AHBS. Kitāb Al-Arba'īn (Researched by: Al-'Ajamī MBN). Beirut: Dār Al-Bashā'ir Al-Islāmīyah; 1414 A.H.
54. Nawawī YBSh. Al-Arba'īn (Corrected by: Mastūr M). Beirut: Dār Ibn Kathīr; 1406 A.H.
55. Vāiz MMR. Sharḥ Arba'īn (Explanation of Forty Traditions). Tehran: Chap Sangi; 1945.